

ԵՐԿՈՒ ՀԱՅ ԱՐՔԱՅԱԶՈՒՆՆԵՐ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՍՊԱՆԻՈՅ ՄԷ՞Ձ.

ԱՌԱՍՊԵԼ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Սպանիոյ Հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը տեղադրուած Սանթիակո տէ Գոմփոստելայի նշանաւոր սրբավայրը կանուխէն հրապուրած է Հայ ուխտաւորները: Առաջին օտար ուխտաւորը արձանագրուած է 951ին, իսկ երկրորդը՝ Հայ մը, Ս. Սիմէոն Փոլիրոնէացի (մահացած՝ 26 Յուլիս 1016ին), Գոմփոստելա այցելած է 983ին կամ 984ին. հոն բուժած է Աստուրիասի թագաւոր Պերմուտոս Բ.ի (982-999) մէկ դուստրը, որուն մարմնին մէջ սատանան մտած էր¹:

Ուխտադնացութեան երկրորդ, սակայն ձախողած փորձ մը տեղի ունեցաւ աւելի քան կէս դար ետք, երբ 3 Յունիս 1050ին Իտալիոյ Լուքա քաղաքին մէջ իր մահկանացուն կնքեց Ս. Դաւիթոս (Դաւիթ) Լուքացի, որ սպանական սրբավայրի ճամբուն վրայ կը գտնուէր²:

Նոյն օրերուն, ուրիշ ուխտադնացութիւն մը ողբերգական վախճան ունեցաւ. փորթուկալական տոհմագիրքերու համաձայն, Հայաստանի թագաւորին դուստրը, որ իր չքախումբին հետ ճամբայ ելած էր դէպի Սանթիակո տէ Գոմփոստելա, առեւանգուեցաւ ու բռնաբարուեցաւ Պրականսայի տանուէր Մենտո Ալամի կողմէ: Ազնուականը իշխանուհիի ուղեկիցները ետ զրկեց դէպի իրենց երկիրը եւ երկու զաւակ ունեցաւ անկէ: Մենտո Ալամի եւ Հայ անանուն իշխանուհիին

1. ՉԱՄԶԵԱՆ Հ. ՄԻՓԱՅԷԼ, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ., Երեւան, 1985, էջ 865. LACARRA JOSE MARIA, VASQUEZ DE PARGA LUIS, RIU J. URIA, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, vol. I, Madrid, 1948, p. 45-46; ՌՕՇՔԱՅ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկամք՝ Եկեղեցանք, Վրեհնա, 1964, էջ 109:
2. ՏԷՏԷՆԱՆ ԺԻՐԱՅԻՐ, Հայ վանականները եւ ուխտաւորները Արեւմտեան Եւրոպայում Ժ. դարի վերջում-ԺԱ. դարի սկզբում, «Պատմա-քանասիրական հանդէս», 3, 1984, էջ 25-26:

ամուսնութենէն ծագում առած է փորթուկալական (ապա պորտղիական) Պրականսա արքայական տունը³:

Այս դէպքը պատահեցաւ 1050 թուականի շուրջ: Թուագրումին հիմք կը ծառայէ պատմականօրէն ծանօթ դէպք մը. իշխանուհիին փեսան՝ Ֆաֆէզ Սառասինզ տէ Լանիոզօ, մեռած է Ակուա տէ Մայասի ճակատամարտին (1071)⁴: Փորթուկալցի այս ասպետն ալ, իր կարգին, երկու զաւակ ունեցած էր իշխանուհիի դուստր՝ Ուրիանա Մենտէսէն:

Բայց ո՞վ էր այդ խորհրդաւոր իշխանուհին: Անշուշտ, պէտք է մէկդի ձգել այս տեղեկութեան վաւերականութեան նկատմամբ եղած կասկածները, քանի որ այդ թուականին դեռ կրնար գոյութիւն ունենալ «Հայաստանի թագաւորի աղջիկ» մը: Ռոպէր Կիւլպէնկեան հարց կու տայ, եթէ այդ իշխանագունը կրնար Անիի վերջին թագաւոր Գագիկ Բ. Բագրատունիի (1042–1045) աղջիկը ըլլալ, Կ. Պոլսէն Գոմփոստելա ուղղուելով Պարսելոնի ճամբով⁵: Ան նոյնացած է Գագիկի դուստր Մարիամի մը հետ, որուն անունը բիւզանդական կնիքի մը վրայ կ'ընդգրկուի⁶, թէև Կարսի Գագիկ Ա. թագաւորի (1029–1065) աղջկան անունն ալ Մարիամ էր⁷:

Սակայն, Կիւլպէնկեանին անյայտ մնացած է զրեթէ միեւնոյն ժամանակ հրապարակուած արժանիքինհայ բանասէր Նարսիսօ Պինայեանի վարկածը, որուն համաձայն իշխանուհին Վասպուրականի Արծրունիներու մէկ շառաւիղն էր, հաւանաբար Յովհաննէս-Սենեքերիմ Ա. ի թոռնուհին եւ անոր կրտսեր մանչ զաւակին՝ Ատոմի աղջիկը: Այս վերջինը աւելի քան չորս տասնամեակ (1037–1080) կառավարած է տոհմական տիրոջ թիւերը Կապադովկիոյ մէջ, մինչեւ բիւզանդացիներէ թունաւորուիլը⁸: Այս կարծիքը աւելի հաւանական կը թուի եթէ հաշուի առնուի, – ինչպէս հեղինակը կ'ընէ, – որ, Մատթէոս Ուռհայեցիի համաձայն, Գագիկ Բագրատունի ծնած է 1024ին⁹: Հետեւաբար, 1050

3. GULBENKIAN ROBERT, Les relations entre l'Arménie et le Portugal du Moyen Age au XVI^e siècle, "Revue des Etudes Arméniennes", nouvelle série, XIV, 1980, p. 173-178.

4. BINAYAN CARMONA NARCISO, Una princesa armenia en Compostela en el siglo XI: su genealogía, "Hidalguía. Estudios genealógicos en honor de Vicente Cadenas y Vicent", Madrid, 1978, p. 133.

5. GULBENKIAN, op. cit., 174.

6. KAZDAN A., Deux corrections, ou deux personnages inconnus de l'histoire arméno-byzantine, "Revue des Etudes Arméniennes", nouvelle série, X, 1975, p. 189.

7. RUDT-COLLEBERG W. H., The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties, Paris, 1963, p. 46.

8. BINAYAN CARMONA, op. cit., p. 148.

9. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրութիւն, աշխարհաբարի վերածնց Բարթիկեան Հ., Երևան, 1973, էջ 58: Պինայեան կ'ընէ, թէ Գագիկ «տասներեքնոց տարեկան էր երբ զահր ժառանգեց» (BINAYAN CARMONA, op. cit., p. 140).

թուականին դժուար թէ ան մայրանալու տարիքին հասած դուստր մը ունենար¹⁰ :

Պինայեան նոյնպէս կը յիշէ Ատոմի աւագ եղբայր Դաւիթը, որ զինքը նախորդած է Կապադովկիոյ մէջ (1027-1037), որպէս կարելի թեկնածու¹¹ : Սակայն, Դաւիթի աղջիկը (ան կը թուի արու զաւակ ունեցած չըլլայ)¹² Գագիկ Բ.ի Բագրատունիի հետ ամուսնացած է¹³, վստահաբար 1045էն ետք : Ասիկա, ըստ երեւոյթին, երկրորդ ամուսնութիւնն է, քանի որ Արիստակէս Լաստիվերտցի կը նշէ, թէ Գագիկ, երբ տակաւին Անիի թագաւոր էր, ամուսնացած էր Լոռիի թագաւոր Դաւիթ Անհողինի քրոջ հետ¹⁴ : Ի դէպ, նշենք, որ Վասպուրականի յանձնումէն ետք Սենեքերիմ-Յովհաննէս պահած էր «թագաւոր Հայոց»ի տիտղոսը, որ իրեն կու զար Գագիկ Ա. Արծրունիի ժամանակէն¹⁵ :

10. Շահեկան է նշել, որ մինչև այս իշխանուհիին երևումը, Սպանիոյ մէջ հայազարմ բնակիչներ մը հաստատուած էր արդէն : Արդարեւ, բաւականաչափ հիմնաւորուած է այն վարկածը, ըստ որուն «յոյն իշխան Արտասագըր» (Ardabasto) որ արևմտեան զոմ Զինտասիին թագաւորին մէկ ազգականին հետ ամուսնացած եւ որուն դաւակը՝ Էրմիկիո, Սպանիոյ թագաւոր եղաւ (680-687), ծագումով Մամիկոնեան էր : 30 Հոկտեմբեր 1993 թուակիոյ նամակով մը, Ն. Պինայեան յտուջ կը քաջէ հետեւեալ վարկածը. Արտասագըր բնականին այն հիւզը որ, ենթացաբար, քրիստոնեայ հողամասերու վրայ երկարածղուեցաւ արարական նուաճումէն ետք, Tigridia ինքնատիպ անձնանունը զորածնեց իրեն Տիգրանուհի անունի սպանիացած տարբերակնման օրինակներ կը գտնենք Պուէնոս Այրէսի մէջ այսօր : Ան կը յիշէ Tigridia անունով վեց աղանական կիներ (տե՛ս DE VAJAY SZABOLCS, *Structures du pouvoir et reseaux de familles du VIIIe au XIIe siècle*, travail adressé au XVII Congrès des Sciences Généalogiques et Héraldiques, Lisbonne, 1986; DE SALAZAR ACHA JAIME, *El linaje castellano de Castro en el siglo XII*, "Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía", vol. I, Madrid, 1991).-

- Թիկրիտիա Նունիէս՝ Կաստիլիոյ կոմս Նունիո Ֆերնանտէսի (921-927) դուստր.
- Թիկրիտիա Տիսա՝ Ֆլային Ֆերնանտէսի (994-1007) կինը.
- Թիկրիտիա Անուալէս՝ Աստուրիասի կոմս Մունիո Կոնսալէսի (1052-1082) կինը.
- Թիկրիտիա Ֆերնանտէս՝ Կալիսիոյ Գասթրո տոհմի հիմնադիր Ֆերնանտո Կարսիա տէ Հիթայի առաջին կինը (ԺԲ. դար).
- Թիկրիտիա Կուլիեռէս՝ Թիկրիտիա Ֆերնանտէսի մայրը եւ կոմս Կուլիեռէ Ալֆոնսայի (մեռած 1055ին) դուստր.
- Մայրը Ֆերնանտէս (ճանաչ կոչուած Թիկրիտիա)¹⁶՝ Թիկրիտիա Կուլիեռէսի ուրիշ դուստր մը :

11. BINAYAN CARMONA, op. cit., p. 148.

12. Թերեւս այս պատճառով յայտնուած ըլլայ այն կարծիքը, որ ամենեւին ժառանգ ունեցած չէ (ԼէՕ, Երկերի ժողովածու, հատոր Բ., Երեւան, 1967, էջ 687), ինչ որ անչուշտ սխալ է :

13. Մ. ՌՈՒՀԱՅԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 105; Տե՛ս նաեւ RUDT-COLLEBERG, op. cit., p. 46; GROUSSET RENÉ, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, p. 619.

14. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ., ԲԱՐԱՅԵԱՆ Լ., ՄԱՅԱԿԱՆԵԱՆ Ա., ՏԷՐ-ՂԵՆՈՆԳԵԱՆ Ա. (խմբ.), Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. Գ., Երեւան, 1976, էջ 243:

15. Մ. ՌՈՒՀԱՅԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 37:

Յայտնի է, սակայն, եթե իշխանուհին առիթ ունեցաւ իրագործելու սրբավայրը այցելելու իր նպատակը՝ միւս կողմէ, շատ անհաւանական է, որ անոր հայրն ալ ընկերակցէր իրեն, հակառակ ԺԸ. դարու հեղինակի մը՝ Փետրո Թաքէսի յայտարարութեան¹⁶:

Թ. դարու վերջերը հայոց անկախ թագաւորութեան վերահաստատումէն ետք տեղի ունեցած կրօնական վերանորոգումը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ հայ ուխտաւորներու եւ կրօնաւորներու շրջագայութեան վրայ: Վերանորոգումը ձեւական չէր, այլ կը փորձէր կրօնական նոր միջավայր մը ստեղծել, զուգահեռ հանդիսանալով եւրոպական նմանօրինակ շարժումներու: Ժ. դարու ընթացքին բազմաթիւ վանքերու եւ եկեղեցիներու հիմնադրումն ու ընդլայնումը, զոր կը պարտինք բիզանդական եկեղեցական քաղաքականութեան հալածական հայ վանականներու¹⁷, առաջին քայլ մըն էր միայն: Ճգնակեցութիւնն ու խստակրօնութիւնը ժամանակներու ոգին էր, ինչպէս կը թելադրէր Ս. Բարսեղ Կեսարացիի՝ Դ. դարուն հաստատած «Կանոն»ը, որուն մօտէն կը հետեւէին հայկական բազմաթիւ միաբանութիւններ թէ՛ այդ օրերուն եւ թէ աւելի ուշ: Հազարամեականութիւնը (millenarism) շատ կարեւոր դեր մը կը խաղար այս շարժումին մէջ. ենթադրարար, 1000 թուականին տեղի պիտի ունենար աշխարհի վերջը եւ Լաստիվերտեցիի ու Մատթէոս Ուռհայեցիի նման ժամանակակից մատենագիրներու գործերը լեցուն են այս հասկացողութեամբ գրուած էջերով:

Այսպէս, գլխաւոր սրբավայրեր (Սանթիակո տէ Գոմփոստեյա, Սան Միքայէլէ տէ Կարկանօ, Հոռմ, Երուսաղէմ) գէթ մէկ անգամ այցելութիւնը՝ Աստուծոյ եւ սուրբերու միջնորդութիւնը հայցելու համար, ամէն բարեպաշտ քրիստոնեայի պարտաւորութիւնը դարձաւ: Հայ վանականները եւ, յետագային, աշխարհականները բացառութիւն չէին կրնար ըլլալ: Յովհաննէս-Սենեքերիմի ցուցարբեած հազարամեական վարքագիծը՝ թուրքերու առաջին ներխուժումէն ետք (1018), թէեւ Վասպուրականի յանձնումին շատ խախուտ արդարացում մը համարուած ըլլալ¹⁸, կրնար նախընթաց ու ներշնչում ըլլալ իր թոռնուհիին համար՝ ուխտի երթալու Սպանիոյ հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը, որ «աշխարհի վախճան» (finis terrae) նկատուելով՝ կապուած կ'ըլլար «ժամանակի վախճան»ի (finis tempore) զաղափարին:

Կ'արժէ յիշել, որ ԺԳ. դարուն Վարդան Վրդ. Արեւելցի իր «Աշխարհացոյց»ին մէջ կը գրէ. «Սպանիա Գ անկիւնի է, ուր կայ նշխարք

16. Մէջբերումը տե՛ս DA SILVA LEME LUIS GONZAGA, *Genealogia Paulistana*, vol. VII, Sao Paulo, 1905, p. 3: (BINAYAN CARMONA, op. cit., p. 132).

17. GROUSSET, op. cit., p. 468; DEDEYAN G., (ed.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, p. 253-254.

18. ԼէՕ, նշ., աշխ., էջ 628-632:

սրբոյն Յակոբայ (առաքելոյն): Եւ անդ է բովն ոսկեհանաց, ուր շարչարեն զմահապարտսն, եւ յարեւմտից կողմանէ գնայ հասանէ յԱկանացուց աշխարհն եւ անտի ի Պղնձէ քաղաքն, որ այժմ աւերակ է, եւ ցա կոչի Լիւրիկէ, որ է եզր աշխարհիս, ուր գնաց Պողոս առաքելայն»¹⁹:

Ընդգծուած հատուածը ցոյց կու տայ միախառնում մը Ս. Պողոսի «Թուղթ առ Հռոմայեցիս»էն հետեւեալ տողերուն. «(...) այնպէս որ ես երուսաղէմէն սկսած եւ չըջան ընելով մինչեւ Լիւրիկացուց կողմերը Բրիտտոսի աւետարանը լեցուցի: (...) Բայց հիմա որ այս կողմերը ալ ինծի տեղ չկայ, ու շատ տարիներէ ի վեր խիստ կը փափաքիմ ձեզի գալ, երբ դէպի Սպանիա երթամ, կը յուսամ որ անցնելու ատենս ձեզ տեսնեմ...» (Թուղթ առ Հռոմայեցիս, գլ. ԺԵ., 19-20, 23-24): Արեւելցի շփոթած է առաքելի ժամանակաշրջանի երկու «եզր աշխարհի»ներ. Իլլիրիան ու Սպանիան (Ս. Պողոս չէ հասցուցած վերջինս այցելել): Նոյն շփոթը կրկնած է աղթամարցի գրիչ մը, 1476ին, երբ կ'ըսէ, թէ իր քեռին «եկեալ գնաց ի Սպանիայ եւ ի Լուրիկէ, որ է եզր աշխարհիս»²⁰: Կարեւորը այն է, որ ԺԳ. դարուն հայ մատենագրութեան մէջ գրի առնուած է Սպանիոյ գաղափարը իբրեւ «աշխարհի ծայր, վերջ», որ անկասկած աւելի հին պէտք է ըլլայ:

Այս գաղափարին յետագայ ընդգծումը կը գտնենք ԺԵ. դարու վերջաւորութեան, երբ Ֆինիստերրէի (Finisterre) հրուանդանը՝ Կալիստոյ մէջ, «Եզր Աշխարհի» անունով կը յիշուի Մարտիրոս Երզնկացիի կողմէ²¹:

Սակայն, Վարդան Արեւելցիի ամբողջ հաղորդումը վախճանարանական բնոյթ ունի: Մատենագիրը նոյնպէս Սպանիոյ մէջ կը տեղադրէ Պղնձէ քաղաքը. ան կ'արձագանգէ արաբական աւանդութեան, որ համաձայն է հէքեաթային այդ վայրը հեռաւոր Արեւմուտք տեղաւորելու: Արաբ մատենագիր Թապարիի համաձայն, Սողոմոն թագաւորը Պղնձէ քաղաքը կառուցած է ալ-Անտալուսի (Մաղղէպ եւ մահմետական Սպանիա) ծայրագոյն անապատին մէջ, անմարդարեակ վայր մը որ մահուան գաղափարին հետ կ'առնչուի²²:

Աւելորդ չէ յիշատակել, որ զրեթէ նոյն ժամանակին, Փլամանցի փրանկիսկեան Կուլիեկմոս Ռուպրուք իր ուղեգրութեան մէջ կը նկա-

19. Աշխարհացոյց ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Փարիզ, 1960, էջ 72-73:

20. ԱՐԲԱՆԱՄԵԱՆ ԱՇՈՏ Գ., Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղղափայրի պատմութեան, հատոր Ա., Երեւան, 1964, էջ 202:

21. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՎԱՋԳԷՆ, Մարտիրոս Երզնկացու մամապարտողական նոթերը, «Տեղեկագիր», 6, 1957, էջ 108:

22. RUSSELL JAMES, "The Tale of the Bronze City in Armenian", in SAMUELIAN T. and STONE M. (eds.) *Medieval Armenian Culture*, Chico, 1983, p. 253.

րագրէր հազարամեական որոշ մարգարէութիւններ, որոնք Մեծ Հայքի մէջ չըջան կ'ընէին. «Նա ինձ պատմեց թէ իրենք ունեն երկու մարգարէներ.՝ առաջին Մեթոտիոս Մարտիրոսն է, իրենց ցեղից, որ մարգարէացած էր Իսմայէլացիների մասին, եւ այս գուշակութիւնը կատարուած է Սարակինոսների վերաբերմամբ: Միւս մարգարէն կոչուում է Ակալտուն, որը իր մահուան անկողնում մարգարէացաւ հիւսիսից եկող Նեոտոաց ցեղի մասին, ասելով թէ նրանք պիտի գրաւեն Արեւելքի բոլոր երկիրները, եւ թէ (Աստուած) պիտի խնայէ Արեւելեան թագաւորութիւնը, այսպէս նրան յանձնելով Արեւմտեան թագաւորութեան, (բայց մեր եղբայրները, ինչպէս կաթողիկ ֆրանկները, չեն հաւատում սրանց), եւ նրանք [այսինքն Նեոտոները] պիտի գրաւեն երկիրը հիւսիսից մինչեւ հարաւ, եւ պիտի հասնեն Կոստանդնուպոլիս, եւ պիտի գրաւեն Կոստանդնուպոլիս նաւահանգիստը, եւ նրանցից մէկը, որ պիտի կոչուի իմաստուն, պիտի մտնէ քաղաքը, եւ տեսնելով եկեղեցիները ու ֆրանկների արարողութիւնները պիտի մկրտուի, եւ պիտի ասի ֆրանկներին թէ ինչպէս պէտք է սպաննել թաթարների իշխանին եւ թէ ինչպէս նեղը լծել նրանց: Այսարհի կենտրոնի, այն է Երուսաղէմի ֆրանկները իմանալով այս, թաթարների սահմանների վրայ պիտի յարձակին, եւ մեր ժողովրդի, այսինքն հայերի օգնութեամբ պիտի հալածեն նրանց, այսպէս ֆրանկների թագաւորը իր արքայական գահը պիտի հաստատէ Թաւրիզում, Պարսկաստանի մէջ, եւ այն ժամանակ բոլոր արեւելքցիները եւ բոլոր անհաւատները Քրիստոսի հաւատը պիտի ընդունեն, եւ այնպիսի խաղաղութիւն պիտի լինի աշխարհի մէջ, որ ապրողները պիտի ասեն մեռելներին.՝ «Աւագ ձեզ, ո'վ դժբախտներ, ինչո՞ւ դուք չապրեցաք մինչեւ այս ժամանակները»:

Այս մարգարէութիւնը եւ կարդացել էի Կ. Պոլսում, այնտեղ բերուած տեղացի հայերի կողմից, բայց ուշադրութիւն չէի դարձրել նրան, սակայն, երբ այս խօսակցութիւնն ունեցաւ եպիսկոպոսին հետ, արթնացաւ իմ յիշողութեան մէջ. եւ ամբողջ Հայաստանում պատմում էին այս մարգարէութիւնը, ա'յնքան վստահ, որքան Աւետարանի մասին»²³:

Անշուշտ, մոնղոլներու բարբարոսական արշաւանքները, մահուան ու աւերի իրենց համատարած հետքով, բերրի հող էին որպէսզի 1000 թուականէն ի վեր չըջան ընտղ վախճանական սրամազրութիւնները կրկին զարգանային: Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի համաձայն, Մեսրոպ Երէցի կողմէ Ժ. դարուն գրուած «Վարք Ս. Ներսէսի» գործը, որ հայոց գալիք արհաւիրքներու մասին մարգարէութիւն մըն է, ունի ԺԳ. դարուն կատարուած ընդօրինակութիւններ, որոնք բացայայտօրէն մոն-

23. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, Ուղեգրութիւններ, հատ. Ա., Երեւան, 1932, էջ 17:

դուները կը յիշեն իբրեւ մարգարէութիւնը կատարողներ²⁴։ Հետաքրքրական է, որ Ռուպրուքի ակնարկած Մեթոտիոսի մարգարէութիւնը՝ «Մեկնութիւն Դանիէլի», ճիշտ այն է, որ կը վերագրուի Ներսէս Պարթեւին եւ որ զրի առնուած է Մեսրոպ Երէցի կողմէ²⁵։ Իսկ անյայտ Ակալտրոնի մարգարէութիւնը թերեւս արձագանգ մը ըլլայ կեղծ-Յալիփան Կիպրացիի Նեոի մասին գործին, որ 1114-1150 թուականներուն միջեւ շարադրուած է²⁶։ Եւրոպայի մէջ, զուգահեռաբար, վախճանաբանական որոշ մեկնութիւններ աշխարհի վերջը կը նախատեսէին 1260 թուականին համար²⁷։

Լրացուցիչ կերպով կրնանք անդրադառնալ Արեւելցիի վերոյիշեալ տողերուն շարունակութեան. «Եւ ապա աշխարհն Ալամանաց, ուր կայ Եզր Աստուածածինն...»²⁸։

Ոսոքը չի վերաբերիր Գերմանիոյ, որ յաջորդ նախադասութեան մէջ յիշուած է «գերմանացւոց աշխարհն» ձեւով, այլ՝ Փորթուկալի։ Հոս պէտք է նկատի ունենալ, որ «Աշխարհացոյց»ի չորս ձեռագրերն են «աշխարհն Ալանաց» ունին²⁹, որ ըստ էութեան կը յստակացնէ նախադասութիւնը. մնաց որ, Ե. դարու սկիզբը արեւմտեւոր արեւմտեան թիւը մտած է Սպանիա եւ հաստատուած՝ Լուսիթանիա (այժմու Փորթուկալը), թէեւ շուտով յաղթուած են արեւմտեան գոթերէն։

Իսկ «Եզր Աստուածածին»ին իմաստը բացայայտելու համար պէտք է դիմել համեմատաբար նոր մատենագրի մը՝ լեհահայ Ստեփանոս Ռոշթային, որ ԺԷ. դարուն կը գրէ, թէ հայերը Գոմփոստեւան կոչած են Աստուածածին կամ Եզր Աստուածածին։ Պէտք է յիշել նաեւ, որ մինչեւ ԺԱ. դարու վերջը, Կալիսիան (Գոմփոստեւան ներառեալ) եւ Փորթուկալը միասնաբար կը մտնէին Լէոնի եւ Գաստիլիոյ թագաւորութեան մէջ։

Այսպէս, 816 թուականին տակ, անդրադառնալով Լեւոն Գ. Պապին (795-816), Ռոշթա կը նշէ. «... Սա (Լեւոն պապն) զԿալիսկոպոսական աթոռն յիւրոյ քաղաքէն փոխեաց ի Կոմքաստելլայ (զոր Հայք Աստուածածին կոչեն)...»³⁰։

Լեւոն Գ.ին կը վերագրուի պարականոն «Թուղթ» մը, որ կը պատմէ Ս. Յակոբի մարմնի տեղափոխումը Սպանիա։ Իրականութեան

24. ԱԼԻՇԱՆ Լ. ՂԵՒՈՆԴ, Յուշիկի հայրեմեաց Հայոց, հատոր Բ., Վենետիկ, 1920, էջ 370։

25. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅՈՎԼ. Յշ. աշխ., էջ 21։

26. Sicut Pseudo Epiphanius Sermo de Antichristo [Armeniaca de fine temporum], a cura di GIUSEPPE FRASSON, Venezia, 1976, XLII-LIV.

27. GUGLIELMI NILDA, *El eco de la rosa y Borges*, Buenos Aires, 1988, 126-127.

28. Աշխարհացոյց ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, էջ 73։

29. Անդ։

30. ՌՕՇԲԱՅ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ..., էջ 93։

մէջ, եպիսկոպոսական աթոռի տեղափոխումը տեղի ունեցաւ ԺԱ. դարու վերջերը³¹:

Այլուր, 1100 թուականին տակ, Ռոչրա կ'արձանագրէ. «(Բաւար-լիս փափն) սահմանեաց զեթն կանոնիկոսունս յեկեղեցւոյն Գոմբոս-դէլլայի (զոր Հայք եզր Աստուածածին կոչեն) . . . »³²:

Այս եթեր եկեղեցականները նշանակուած էին պատարագ մատու-ցանելու համար առաքելի խորանին վրայ եւ Հռոմի ծիրանաւորներու նման գլխանոց գործածելու համար մեծ տօներու ժամանակ. անոնք ճանչցուեցան 1109ին Պասկալ Գ. (1098-1118) Պապին կողմէ³³:

Նախնական «Աստուածածին» տեղանունին «Եզր» բառի յաւելումը հաւանարար կը կապուի դարձեալ 1000 թուականի շուրջ դարձող վախճանարանական տեսութիւններու հետ: Իսկ այս զոյգ անուանում-ներու պատճառին ու ժամանակին մասին, կենթադրենք որ նկատի ունին Սանթա Մարիա տէ լա Գորթիսելա մատուռը, որ Թ. դարու սկիզբը շինուած է Գոմփոստելայի նախնական սրբավայրին կից³⁴: Անորոշ ժամանակէ ի վեր այս մատուռը օտարականներու կեդրոնը նկատուած է³⁵ եւ այս պատճառով թերեւս սրբավայրը հայերու կողմէ այդ անունը ստացած ըլլայ: Աւելին. որոշ հեղինակներ կը կարծեն որ Գոմփոստելայի մէջ պաշտամունքի առարկայ եղող սուրբերէն չատերը Մերիտայի Ս. Մարիամ եկեղեցիէն բերուած են³⁶ եւ որ սրբավայրը նախապէս ծանօթ էր Սանթա Մարիա տէ Գոմփոստելա անունով: Ուրիշ գիտնականներ կը մերժեն այս տեսակէտը³⁷:

Վերադառնալով իշխանուհիին, ինչ ալ ըլլայ անոր ինքնութիւնը, կարիք չկայ քաղկեդոնական հակումներ վերագրելու իրեն³⁸, սպա-նական սրբավայրի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը բացատրելու հա-մար: Ե. դարէն ի վեր հայ վանականներու եւ ուխտաւորներու ներ-կայութիւնը Արեւմտեան Եւրոպայի տարածքին բաւարար է այդ տե-սակէտը հերքելու համար: Մնաց որ, ԺԱ. դարու ընթացքին Հայ Եկե-ղեցին բարուք յարարելութիւններ կը պահէր Հռոմի հետ³⁹:

Մինչ ԺԱ. դարու այս իշխանուհիին կրնայ աւանդութիւններու սահմաններէն դուրս գալ եւ պատմական շրջածրի մը մէջ զետեղուիլ,

31. CHOCHÉYRAS JAQUES, *Ensayo histórico sobre Santiago en Compostela*, Barcelona, 1989, p. 148.

32. ՌՈՇՔԱՅ ՍԵՓԱՆՈՍԻ . . . , էջ 115:

33. LACARRA, PARGA VAZQUEZ, RIU URIÀ, *op. cit.*, vol. I, Madrid, 1948, p. 53.

34. IDEM, *op. cit.*, vol. II, Madrid, 1949, p. 370; LIVERMORE HAROLD, *Orígenes de España y Portugal*, Barcelona, 1976, p. 355.

35. LACARRA, PARGA VAZQUEZ, RIU URIÀ, *op. cit.*, vol. II, p. 372.

36. LIVERMORE, *op. cit.*, p. 356.

37. SANCHEZ-ALBORNOZ CLAUDIO, *Estudios sobre Galicia en la temprana Edad Media*, La coruña, 1981, p. 394.

38. BINAYAN CARMONA, *op. cit.*, p. 144-148.

39. DEDEYAN, *op. cit.*, p. 318.

մինչև որ, յուսանք, աւելի ստուգապատոււմ տուեալներ երևան դան, աւելի խնդրական պարագայ մը կը գտնենք ժԳ-ԺԴ սահմանագիծին, այս անգամ՝ հայկական ձեռագրի մը մատուցած անորոշութեան մը հետեւանքով:

Արդարեւ, Արակոնի թագաւոր Յակոբ Բ. (1291-1327) առեւտրա-քաղաքական եւ կրօնական աշխոյժ յարաբերութիւններ պահած է Կիլիկիոյ հետ: Այլ առիթի վերապահելով մանրամասն քննարկում մը, մեր նիւթին համար կարեւոր է յիշել, որ 1296-1298ին, երբ Սմրատ Ա. բռնազրաւած է կիլիկեան գահը, Յակոբ Բ. ընդունեցաւ հայոց թագաւորի կողմէ զրկուած երկու ոչ-հայ դեսպաններ. Յովհաննէս Լոմպարտացի անունով ասպետ մը եւ զոմինիկեան միաբան Յակոբ Արուլեցի: 1305ին, Արակոնի թագաւորը վերջինիս մասին յանձնարարական նամակ մը զրեց Պապին. վանականը Պապին մօտ դեսպան նշանակուած էր Կիլիկիոյ թագաւորին կողմէ՝ հաւատքի հարցերու գծով⁴⁰: Դեռ յայտնի չէ թէ ո՞վ էր զինքը նշանակող թագաւորը, քանի որ Հեթում Բ. թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը վերջնականապէս պարզուած չէ. ըստ Գ. Յարութիւնեանի, ան 1299 թուականին գահակից նշանակած է իր եղբորորդի Լեւոնը, պահպանելով գահն ու խնամակալութիւնը, որոնցմէ հրաժարեցաւ 1306ին, երբ ան թագադրուեցաւ իրբեւ Լեւոն Գ.⁴¹: Հաւանաբար, ուրեմն, Հեթում ստորագրած կ'ըլլայ նշանակումը:

Թառնակ այս տարիներուն կը վերաբերի հետեւեալ վկայութիւնը, զոր Արշակ Այաօյաճեան կը մէջբերէ Մաղաբիա Արք. Օրմանեանին պատկանող ձեռագիրէ մը, որուն ներկայ հանգրուանը մեզի անյայտ է (ենթադրաբար՝ երուսաղէմ), եւ որուն մասին ո՛չ մէկ յաւելեալ տեղեկութիւն կու տայ, ըլլայ հեղինակի, թուականի, խորագրի կամ բովանդակութեան մասին:

«Ի յերկիրն Սպանիա ի քաղաքն Ալիկանտայ, ի թուին Փրկիչն 1300, Յովհաննէս Արքայն Հայոց եկեալ յերկիրն այս մտանէ ի կարգն Ֆրանչիսկոսին, որ կոչի Զիպրակայ, կրօնաւորելով մինչև որ մահուան իւրոյ մինչ զօրացան Տաճիկք»⁴²:

Այս կարճ հառուածը արդէն իսկ բնագրագիտական վիճելի հարցեր կը յարուցանէ. նախ, թուականի յիշատակումը ըստ եւրոպական ժամանակագրութեան եւ այդ ալ՝ արաբական թուանշաններով, կը թուի

40. MARINESCU C., *La Catalogne et l'Arménie au temps de Jacques II*, "Mélanges de la Ecole Roumaine en France", Paris, 1923, p. 13.

41. ՏՆՆ ՅԱՐԱԽԻՄԻՆԵԱՆ Գ., Հեթում Բ. քաղաւորին Գրիգոր Յ. Ամաւարգեցի կաթողիկոսի յղած նամակի ժամանակի հարցը, «Լարսեր հասարակական գիտութիւններ», 1, 1992, էջ 103-104:

42. ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Հայ-սպանական աղբյուրիւմ, «Հայ Կեդրոն Տարեգիրք», Գ. տարի, 1955, էջ 160:

մատենել հեղինակին միջամտությունը: Ապա պէտք է նկատի ունենալ մեզի համար այլապէս անյայտ «Զիպրակ» անունը:

Ալիշան ալ կ'անհարկէ Յովհաննէս արքայի մասին, առանց մէջբերում կատարելու եւ խիստ անցողակի կերպով, զայն որակելով «անստոյգ ականդություն»⁴³: Դժբախտաբար, ըստ իր ծանօթ սովորութեան, ան եւս կը զանալ սկզբնաղբիւրի յիշատակումը:

Ի՞նչ կարելի է ըսել այս ուղղութեամբ: Պատմականօրէն յայտնի է, որ Հեթում Բ. փրանկիսկեան միաբանություն մտած է հաւանաբար 1299 թուականին⁴⁴: Զեռագրային տուեալը կը հաստատէ այս թուականը: Ի հարկէ, այս արարքը պէտք է չփոթել, ինչպէս շատ մը հեղինակներ կ'ընեն, իր նախորդ՝ Դրագարկի վանք մուտքով, «Եղբայր Յովհաննէս» եկեղեցական անունով: սոյն դէպքը պէտք է թուագրել 1294, ըստ Վենետիկի մէջ լատիներէն մէկ արձանագրութեան, որ Ալիշանի կողմէ հրատարակուած է⁴⁵: Նուազ հաւանական են 1292⁴⁶, 1293⁴⁷ կամ 1295⁴⁸ թուականները:

Սակայն, թէեւ Հեթումի ժամանակագրությունը չփոթ է, կենսագրական մանրամասնությունները հաւաստող բաւական փաստաթուղթեր ու աղբիւրներ ունինք, եւ Արակոնի մէջ 1300 թուականին իր ներկայությունն իսկ պէտք է բացառուած նկատել:

Ի՞նչ լուծում կրնանք դնել այս հետաքրքիր վկայութեան: Համաձայն ենք, որ պատմական արժէքէ զուրկ է, սակայն կ'արժէ անոր հիմքը որոնել: Այսօրհասեան կը փորձէ լուծում մը. «Կղեմէս Կալանոս իր գործին մէջ գրած է թէ Հեթում իր թագաւորութեան առաջին տարին պատուիրակ զրկեց Հոռմ Յովհաննէս լատին կրօնաւորը Նիկողոս Դ. Պապին, անոր յայտնելով սէր եւ հնազանդություն: Յովհաննէս կրօնաւոր Հոռմի մէջ կը չարախօսէ հայոց մասին եւ Պապը Հեթումին կը զրէ որ ընդունի կաթոլիկ դաւանությունը»:

Արդեօք առաքողը առաքեալին հետ չփոթուած է, երկուքին ալ Յովհաննէս անունը ունենալուն համար:

Այս Յովհաննէս կրօնաւորը կրնայ Վենետիկ եւ ապա Սպանիա ալ գացած ըլլալ: Լուսաբանութեան կարօտ հարց է⁴⁹:

43. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՒՆԴ, Սիսական կամ Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 458:

44. RUDT-COLLEBERG, *op. cit.*, p. 71.

45. ՏԵՍ՝ ՕՂՈՒՄԵԱՆ ԱՔԵԼ ԱՐԴ., Մատենագրական հետազոտութիւններ Մովսէս վարդապետ Սրգկնացու գրական առեղծուածի շուրջ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1-12, 1990, էջ 9:

46. GULBENKIAN, *op. cit.*, p. 190.

47. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՍԻՔԻ ԱՐՔ., Ազգապատում, հատ. 2, Պէրուս, 1960, էջ 1715:

48. ՌՕՇՔԱՅ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ..., էջ 139:

49. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ, մշ. աշխ., էջ 162:

Ալպոյաճեանի ենթադրութիւնը անհիմն պէտք է նկատել, նախ որովհետեւ Հեթում որդեգրած է այդ անունը աւելի ուշ քան Յովհաննէս կրօնաւորը: Եւ յետոյ, ինչ որ ամէնէն էականն է, որովհետեւ յիշեալ անձը փրանկիսկեան միաբանութեան անդամ Յովհաննէս Մոնթեղորփինոցի 1291ին Օրմուզի նաւահանգիստէն մեկնած է դէպի Հեռաւոր Արեւելք եւ 1328ին մեռած՝ Չինաստանի մէջ, առանց վերադարձած ըլլալու Արեւմուտք⁵⁰:

Մենք կը մտածենք, որ «Հայոց թագաւոր Յովհաննէս»ի յիշատակումը կրնայ արձագանգել Հեթումի փրանկիսկեան միաբանութիւն վերջնական մուտքին, որ տեղի ունեցած է գրեթէ միեւնոյն ժամանակ, սակայն այդ արձագանգը բարդուած է ուրիշ՝ ոչ-հայ Յովհաննէսի մը վրայ, լոմպարտացի այն ասպետը որ անգամ մը յիշատակուած է Արաւիոնի մէջ 1298ին որպէս Հայաստանի ղեսպան: Այս Յովհաննէսին անհետացումը վաւերագրական բոլոր աղբիւրներէն կրնայ ենթադրաբար բացատրուիլ փրանկիսկեան միաբանութիւն իր մուտքով Ալիքանթէի մէջ, որ Արաւիոնի թագաւորութեան նաւահանգիստներէն էր:

Պէտք է յուսալ, որ Երուսաղէմի կամ Վենետիկի ձեռագրատուներէն երեւան դայ Ալպոյաճեանին ու Ալիշանին ծանօթ այս վկայութիւնը, ինչպէս եւ յաւելեալ տեղեկութիւններ ձեռք ձգուին սպանական դիւաններէն, որպէսզի կարելի ըլլայ վերջնական լոյս սփռել լուսանցքային, սակայն հետաքրքրաշարժ այս դէպքին վրայ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

50. MOLLAT MICHEL, *Los exploradores del siglo XIII al XVI*, Mexico, 1990, p. 20-22.

Summary

TWO ARMENIANS OF ROYAL DESCENT IN MEDIEVAL SPAIN? LEGEND AND HISTORY

Vartan Matiossian

Around 1050, an attempt at pilgrimage to Santiago de Compostela (Spain) ended up in a tragedy: according to Portuguese sources, a daughter of the king of Armenia set out to Santiago de Compostela with her retinue and was kidnapped and raped by Mendo Alam, lord of Braganza. He sent her attendants back to their land and had two children from her. This was the origin of the homonymous Portuguese royal house.

Who was this mysterious princess? According to Narciso Binayan, she would have been an offspring of the Arçruni princely house --rulers of the kingdom of Vaspurakan--, probably the granddaughter of Yovhannes Senek'erim I, who surrendered his kingdom to the Byzantine Empire in 1021, and was known for his millenarism. This could have set a precedent to inspire his granddaughter. Pilgrimage to Santiago de Compostela, the *finis terrae*, was closely associated to the idea of *finis tempore*. As recorded in Armenian medieval sources, the sanctuary and the whole Spain were regarded as the end of the world.

An Armenian manuscript unidentified up to date mentions an Armenian king called Yovhannes, who in 1300 would have arrived in Alicante, city of the Aragonese kingdom, and entered the Franciscan order. This tradition, deprived of historical value, seems to mingle elements from the life of king Het'um II of Cilicia, who in 1299 entered the Franciscan order and was called "Brother John", and a certain knight called Giovanni of Lombardy, who in 1298 was ambassador of Armenia in Aragon.